

تاریخچه کاپیتولاسیون و پی آمدهای آن در ایران (قسمت دوازدهم و پایانی)

محمدعلی اختری^۱

۱. سردفتر بازنشسته دفتر اسناد رسمی ۱۲۲ تهران و نایب رئیس کمیسیون وحدت رویه کانون سردفتران.

پروپوزیشن گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تاریخچه کاپیتولاسیون و پی آمدهای آن در ایران (قسمت دوازدهم و پایانی)

در خاتمه این رساله برای روشن شدن اذهان در خصوص وضعیت کاپیتولاسیون دوم در ایران باید گفت که در تمام طول مدت طرح لایحه در مجلسین و مکاتبات سفارت آمریکا با دولت ایران، از این لایحه به عنوان لایحه «وضعیت» یاد می کردند. برای اینکه مبدا کلمه «کاپیتولاسیون» مردم ایران را از چنین امتیازاتی ناراضی نماید. ولی خود می دانستند که این امتیازات نوعی کاپیتولاسیون است، همانطوری که استعمار کهن به علت از دست دادن بار لغوی خود و رسوا شدن استعمارگران، مجدداً با عنوان دیگری استمرار پیدا می کرد. این بار هم واژه کاپیتولاسیون به علت بار منفی که به همراه داشت، تبدیل به واژه وضعیت شد. ولی در مراسلات محرمانه سفارت با دولت ایالات متحده بدون پرده پوشی از این لایحه به عنوان کاپیتولاسیون نام برده شده است. و در اینجا دو نمونه از اسناد مربوطه را ذیلاً نقل می کنم و تصویر اصلی انگلیسی آنها هم در اینجا آورده می شود،^۱ تا جوابی باشد به کسانی که در آن روزگار تجاهل کرده و نمی خواستند قبول کنند که عامل احیاء کاپیتولاسیون در ایران شده اند.

۱ - سند شماره ۸

طبقه بندی: خیلی محرمانه

تاریخ: ۱۷ سپتامبر ۱۹۶۴ - ۲۶ شهریور ۱۳۴۳

یادداشت برای ضبط در پرونده

۱. تصویر اصلی انگلیسی اسناد فوق الذکر در شماره ۴۶ مجله به چاپ رسیده است.

شاه در حین ملاقات با سفیر در تاریخ ۱۶ سپتامبر، به نقل از ارسنجان‌ی گفت لایحه‌ای در مجلس وجود دارد که پرسنل آمریکایی را از کاپیتولاسیون برخوردار خواهد ساخت. ارسنجان‌ی به شاه گفته بود که اگر این قانون توسط مجلسین تصویب شود، شاه تاج و تخت سلطنت را از دست خواهد داد. سفیر فوراً سؤال کرد که آیا این موضوع در شاه ایجاد رعب و وحشت کرده است و شاه در پاسخ گفت نه به هیچ وجه.

سرلشگر اکهارت

ج.ا. آرمیتاژ^۱

۲ - سند شماره ۲۴

تلگرام ارسالی شماره ۴۸۷

طبقه‌بندی: خیلی محرمانه

تاریخ: ۳۱ اکتبر ۱۹۶۴ - ۹ آبان ۱۳۴۳

از: سفارت آمریکا - تهران

به: وزارت خارجه - واشنگتن

مرجع: تلگرامهای سفارت به شماره‌های ۴۰۴ و ۴۴۸ و ۱۹۵ - A

در حالیکه سروصدا پیرامون لایحه وضعیت و «کاپیتولاسیون» ادامه دارد. اطلاعاتی به دست آورده‌ایم که زوایای رأی‌گیری ۱۳ اکتبر و خصوصاً نقش شاه را در آن موقع برای تجویز مخالفتی محدود، روشن‌تر می‌سازد. همچنان که در تلگرام هوایی به شماره ۱۹۵ آمده، ما می‌دانیم که شاه حدود یک هفته قبل از رأی‌گیری، در پیغامی به مجلس گفته بود که نسبت به نمایندگان که خود را وطن‌پرست‌تر از او می‌دانند نظر خوبی ندارد، اما با این حال نمی‌دانستیم که آیا شاه، شاید براساس این باور نادرست که میزان مخالفت گسترده نبوده و موجب بهبود ظاهر می‌گردد، اجازه مخالفت را نیز

داده بود یا خیر. اکنون روشن است که او مخالفت را مجاز ندانسته است، تکرار می‌شود، مجاز ندانسته است. اما توسط نخست‌وزیر به غلط متقاعد شده بود که این کار به راحتی توسط دولت انجام خواهد شد.

آموزگار وزیر بهداری به ما گفت که اندکی قبل از جلسه رأی‌گیری، رامبد رهبر فراکسیون حزب مردم، منصور را سرزنش کرد و مشخصاً از او پرسید که آیا شاه لایحه وضعیت را که نخست‌وزیر به آنجواب مثبت داده، تصویب کرده است یا نه، رامبد این قضیه را باور نکرد و درخواستی کتبی برای شاه فرستاد. این درخواست با بی‌اعتنایی زیادی مواجه شد شاه در جواب گفت که چگونه رامبد باور می‌کند که دولت ایران بتواند چنین لایحه مهمی را بدون تصویب صریح او به مجلس تقدیم کند؟ اما شاه مشخصاً به رامبد برای دست برداشتن از مخالفت دستوری نداد.

نخست‌وزیر بعداً به من گفت که هیچ، تکرار می‌شود، هیچ پیغام خاصی از شاه به حزب مردم فرستاده نشده بود که حزب نباید با این لایحه مخالفت کند. وی گفت این مسأله در جهت سیاست ثابت منصور بود که شاه را به اصرار وادار می‌کرد تا درصدد دستور دادن به نمایندگان برنیاید، بلکه مسئولیت کسب آراء اکثریت را برای تصویب لایحه برای نخست‌وزیر واگذار کند. به عبارت دیگر، همانطور که قبلاً گزارش شد، منصور بیش از حد مطمئن بود. اگر او از شاه تقاضا کرده بود تا دستوراتی برای اپوزیسیون بفرستد، بدون شک این کار انجام می‌گرفت.

یکی از دلایل اینکه منصور بیش از حد مطمئن بود، و در طی چند روز اخیر کاملاً عیان گردید، این بود که او از جانب رهبران اپوزیسیون فریب خورد. یک روز قبل از رأی‌گیری در ۱۲ اکتبر، رامبد به رهبری حزب ایران نوین گفت که تصمیم گرفته است تا به لایحه حمله نکند. تحت این شرایط، اکثریت، آمادگی مواجهه با شدت حملات اپوزیسیون را نداشتند و هنگامی که کلماتی چون «خیانت» و «نقض قانون اساسی» به کار برده شد، عده‌ای بی‌جهت وحشت کردند. منصور تصادفاً نزد ما تأکید کرده است که در میان تصفیه‌شدگان از حزب ایران نوین مشخصاً مقامات سابق

اصلاحات ارضی بودند که از قرار معلوم نسبت به پذیرش نفوذ ارسنجان، آمادگی خاصی دارند. حقیقت دیگری که از میان مذاکرات اخیر آشکار شده، این است که با فرار از سخت‌ترین تنگناهایی که قابل باور نبود، از مصیبتی همه جانبه اجتناب شد. طبق گفته نخست‌وزیر، حرکتی هماهنگ در جریان بود که این لایحه اصلاح گردد تا بدین وسیله به سنا اعاده شود، زیرا که از این راه، شریف امامی و گروهی از سناتورها با خوشحالی خواهند توانست تا وجهه از دست رفته خود را در نظر مردمی که احساس می‌کردند سنا لایحه را به سرعت تصویب کرده است، به دست آورند. این مسأله منطقی بودن تصمیم ما را (نگاه کنید به بخش یک تلگرام هوایی مرجع) در این مورد تأیید می‌کند که قبول عبارات نسبتاً بد لایحه مصوبه سنا، بهتر از قبول خطر برای هر گونه تلاشی در جهت اصلاح لایحه که احتمالاً منتهی به یک بن‌بست کامل می‌شد، بود.

یک عامل مشخصاً پردردسر در انتقادات اخیر از دولت و لایحه، عناصری از قوه قضائیه ایران بودند که مجبورند مجری این قانون باشند. همانگونه که وزارت خارجه (آمریکا) آگاه است، یک تفسیر محدود از این قانون بدون رجوع به اصل یادداشت‌های مبادله شده می‌تواند ما را از آن پوشش کاملی که خواسته ما بوده و دولت نیز در دادن آن به ما اظهار تمایل کرده، محروم کند. این مسأله نیز مقامات وزارت خارجه (ایران) را نگران می‌کند، ما با این مقامات درباره راهها و وسائل تضمین‌کننده حفظ جوهره یادداشت‌های اصلی مبادله شده، در حال مذاکره هستیم. ما معتقدیم که راه ساده‌ای را می‌توان یافت که از آن طریق موقعیت دو دولت در برابر مخالفین لایحه و نیز منافع ما در این قضیه در حد قابل توجهی بهبود یابد. این مسأله، موضوع مکاتبه آتی ما خواهد بود.

استوارت - دلیو - راک و^۱

به طوری که ملاحظه شد، خود آمریکائیان از این قانون به عنوان کاپیتولاسیون نام برده‌اند و هیچ شکی در این میان باقی نمی‌ماند. و آخرین مسأله قابل ذکر این است که این نوع امتیازات برای نظامیان ایالات متحده آمریکا، غیر از ایران به ۳۸ کشور دیگر هم تحمیل شده بود.

که نشان‌دهنده این واقعیت است که ابر قدرت آمریکا در عصر جدید همانطور که رهبر و سردسته گروه استعمارگران نو New Colonialism می‌باشد، هم او به تنهایی احیاء کننده رژیم حقوقی New capitulation یا کاپیتولاسیون جدید می‌باشد، که با استفاده از قدرت فراوان خود به سایر کشورهای ضعیف تحمیل نموده است.

کتابشناسی کاپیتولاسیون

۱- اسدالهی، مسعود، احیای کاپیتولاسیون و پیامدهای آن، ناشر مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی: معاونت پژوهشی چاپ اول تابستان ۱۳۷۳: تاریخچه کاپیتولاسیون - احیای کاپیتولاسیون پیامدهای احیای کاپیتولاسیون - تأثیر کاپیتولاسیون به رفتار مستشاران آمریکایی - نیروی انقلاب اسلامی و الغای کاپیتولاسیون

۲- امین، سیدحسن، مجله حافظ شماره سه خرداد ۱۳۸۳ کاپیتولاسیون از آغاز تا

سقوط پهلوی

۳- بقائی کرمانی دکتر مظفر، هست یا نیست، تهران ۱۳۴۳، بحث درباره کاپیتولاسیون دوم که آیا لایحه مرقوم کاپیتولاسیون می‌باشد یا خیر.

۴- دکتر محمدعلی چلونگر: کاپیتولاسیون در تاریخ ایران: نشر مرکز تهران چاپ اول ۱۳۸۲

پیدایش کاپیتولاسیون در شرق زمین - کاپیتولاسیون در ایران زمان زندیه و قاجار مقاومت در مقابل کاپیتولاسیون، الغای کاپیتولاسیون - نتایج سیاسی - اجتماعی، قضایی، فرهنگی و اخلاقی کاپیتولاسیون.

- ۵- دانشجویان مسلمان پیرو خط امام، اسناد لانه جاسوسی، جلد ۷۰ پائیز ۶۹ تهران، مستشاری نظامی آمریکا در ایران (۱)
- ۶- دانشجویان مسلمان پیرو خط امام، اسناد لانه جاسوسی، جلد ۷۱ زمستان ۶۹ تهران، مستشاری نظامی آمریکا در ایران (۲)
- ۷- دانشجویان مسلمان پیرو خط امام، اسناد لانه جاسوسی، جلد ۷۲ زمستان ۶۹ تهران، مستشاری نظامی آمریکا در ایران (۳)
- در این سه جلد اسناد به دست آمده در سفارت سابق آمریکا در ایران درباره مستشاری نظامی آمریکا و کاپیتولاسیون دوم عیناً آمده، با ترجمه فارسی آنها به انضمام مذاکرات مجلس شورای ملی و سخنرانی حضرت امام در ۱۳۴۳/۸/۴ و پیام معظم له برای ملت ایران در همان تاریخ.
- ۸- رئیسی - محسن: کاپیتولاسیون: روزنامه ایران جوان شماره ۳ خرداد ۱۳۰۶
- ۹- رحیم‌لو - یوسف: کاپیتولاسیون در تاریخ ایران، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز سال ۲۴ شماره ۱۰۱ بهار ۱۳۵۱.
- ۱۰- سعید وزیری ایرج، الغای کاپیتولاسیون در ایران، فصلنامه روابط بین‌الملل، شماره ۶ بهار ۱۳۵۵ صفحات ۲۵ - ۴۵.
- ۱۱- سعید وزیری ایرج: کاپیتولاسیون و الغاء آن در ایران - تهران دفتر حقوقی وزارت امور خارجه ۱۳۵۵.
- درباره کاپیتولاسیون در شرق، تعریف و مفهوم کاپیتولاسیون، کاپیتولاسیون در امپراطوری عثمانی، علل اجتماعی و سابقه تاریخی، کاپیتولاسیون در ایران، عهدنامه ترکمانچای و تحمیل رژیم کاپیتولاسیون، دعاوی مدنی، امور جزائی، روابط حقوق کاپیتولاسیون با سایر دول، الغای کاپیتولاسیون.
- ۱۲- شریف، علی اصغر: کاپیتولاسیون و عرضه چی ها، تهران ۱۳۵۴.
- ۱۳- شریف، علی اصغر، عرضه چی ها در تله کاپیتولاسیون، مهنامه قضایی سال هشتم

- شماره ۸۵ فروردین ۱۳۵۲ صفحات ۲۰ - ۲۹.
- ۱۴- شریف، علی اصغر، بررسی مسائلی که در الغای کاپیتولاسیون مؤثر افتاد و بحث پیرامون قراردادهای ۱۹۰۷ - ۱۹۱۷ - ۱۹۱۹ - ۱۹۲۱ ایران با کشورهای دیگر، مهنامه قضایی سال هشتم شماره ۸۶ صفحات ۵۵ - ۵۶ اردیبهشت ۱۳۵۲.
- ۱۵- شریف، علی اصغر، الغاء و پایان کاپیتولاسیون و رهائی عرضه‌چی‌ها، مهنامه قضایی سال هشتم شماره ۸۷ خرداد ۱۳۵۲ صفحات ۲۴ - ۲۸.
- ۱۶- شریف، علی اصغر، عرضه‌چی‌ها و پایان کاپیتولاسیون، مهنامه قضایی سال ۸ شماره ۸۸ تیر ۱۳۵۲ صفحات ۲۰ - ۲۷.
- ۱۷- شریف، علی اصغر، پیرامون الغای کاپیتولاسیون در ایران، مهنامه قضایی سال ۸ شماره ۸۹ مرداد ۵۲ صفحات ۳۱ تا ۳۸.
- ۱۸- شریف، علی اصغر، پیرامون الغای کاپیتولاسیون در ایران (دنباله)، مهنامه قضایی سال ۸ شماره ۹۰ شهریور ۱۳۵۲ صفحات ۲۰۶ تا ۲۲۴.
- ۱۹- شریف، علی اصغر، عرضه‌چی‌ها و شهیندران، مهنامه قضایی سال ۹ شماره ۹۸ اردیبهشت ۱۳۵۳ صفحات ۱۶ - ۲۵.
- تاریخ قضایی ایران درباره شهیندران، شاه‌بندران عثمانی که مدت‌ها وظایف کنسولی محاکمات کاپیتولاسیون در بسیاری از شهرهای ایران را عهده‌دار بودند.
- ۲۰- شریف، علی اصغر، باش شهینداری و عرضه‌چی‌ها، مهنامه قضایی سال ۹ شماره ۹۹ خرداد ۱۳۵۳ صفحات ۲۰ تا ۳۲.
- ۲۱- شریف، علی اصغر، شهیندرخانه، مهنامه قضایی سال ۹ شماره ۱۰۰ تیرماه ۱۳۵۳ صفحات ۲۰ - ۳۲، بحث پیرامون کاپیتولاسیون و چگونگی الغاء آن.
- ۲۲- شریف، علی اصغر، در شهیندرخانه، قدرت و قانون، مهنامه قضایی سال ۹ شماره ۱۰۱ مرداد ۵۳ صفحات ۲۰ - ۲۶، برای رفع کاپیتولاسیون و به وجود آوردن آن، دو امر اضطراری ضروری به نظر می‌رسد: قدرت و قانون - قانون و قدرت.

- ۲۳- شریف، علی اصغر، نقش دادگستری به دنبال الغای کاپیتولاسیون، مهنامه قضایی سال ۹ شماره ۱۰۵ آذر ۱۳۵۲ صفحات ۱۸ - ۲۹.
- ۲۴- شریف، علی اصغر، رابطه حاکم و کارگزار یا کنسول و رژیم کاپیتولاسیون، مهنامه قضایی سال ۱۰ شماره ۱۱۷ آذر ۱۳۵۴ صفحات ۳۰ - ۴۳.
- ۲۵- شریف، علی اصغر، بررسی ارتباط و الفت کاپیتولاسیون و دستگاه قضاوت کنسولی یا دادگستری قبل از قانون تشکیل ایالات و ولایات و دوره وضع و اجرای قانون مزبور، مهنامه قضایی سال ۱۰ شماره ۱۲۰ اسفند ۱۳۵۴.
- ۲۶- شریف، علی اصغر، باش بلیط، مهنامه قضایی سال ۱۱ شماره ۱۲۳ خرداد ۱۳۵۵ صفحات ۲۷ - ۳۹ باش بلیط در عرف محلی به معنای ورقه امان، ورقه بلیط برنده، بلیط سرسپردگی، بلیطی که برای اجازه ورود و خروج آن از کشور به کشور دیگری صادر می شده و این اصطلاح به عنوان کسی که تحت حمایت دیگری است اطلاق می شود.
- «باش بلیط داریم» از شعارهای مردم در لغو کاپیتولاسیون بود.
- ۲۷- شریف، علی اصغر، تذکره مرور ایران در دوران کاپیتولاسیون، مهنامه قضایی سال ۱۲ شماره ۱۴۳ بهمن ۱۳۵۶ صفحات ۱۳ تا ۲۲
- در دوره کاپیتولاسیون، اقتدار محاکم و محکومیت های قضایی محدود بود و طبق قرارداد ترکمانچای و سایر عهدنامه ها، قضاوت های قنسولی هم جریان داشت.
- ۲۸- علویان قوانینی محمدتقی، کاپیتولاسیون، گناهی که هویدا به آن اعتراف کرد، چاپ تهران ۱۳۵۸.
- ۲۹- مصدق دکتر محمد، کاپیتولاسیون و ایران، چاپ تهران ۱۳۳۲ قمری.
- ۳۰- مقتدائی خور اسکانی عباس، نگاهی به تاریخچه کاپیتولاسیون در ایران، روزنامه اطلاعات شماره ۲۰۱۹۴ تاریخ ۲۴ اردیبهشت ۱۳۷۳ صفحه ۶.
- ۳۱- ناصری، فرج الله، بررسی تحلیلی در کاپیتولاسیون والغاء آن، وزارت دادگستری

شماره مخصوص هفته دادگستری اردیبهشت ۱۳۵۵

۳۲- ناصری، فرج‌الله، کاپیتولاسیون، مجله حقوقی دادگستری شماره ۳ سال ۱۳۴۵.

۳۳- نیاکی، جعفر، حق حاکمیت دولتها، قدرت پلیس و حق حاکمیت دولتها، کاپیتولاسیون، پایگاه‌های نظامی و تعارض آنها با حق حاکمیت، مفاهیم جدید حق حاکمیت، مهنامه شهربانی شماره ۴۷۶ اردیبهشت ۵۴ شامل: حق حاکمیت برون مرزی، گسترش قلمرو حاکمیت یک دولت بدون تجاوز به حاکمیت دیگران، مواردی که گسترش حق حاکمیت، مستلزم محدود شدن حق حاکمیت دول دیگر است، جنبه‌های مفهوم حاکمیت، جنبه‌های اقتصادی حاکمیت، جنبه‌های سیاسی حاکمیت.

در پایان، ناگفته نماند که ممکن است کتب و مقالات دیگری درباره کاپیتولاسیون موجود باشد که به نظر نگارنده نرسیده باشد.

فهرست منابع

الف - به زبان فارسی

- ۱- آبراهمیان، یرواند، و دیگران - فشارهایی درباره توطئه در ایران، ترجمه محمدابراهیم مهاجر، تهران، نشر نی، ۱۳۸۲.
- ۲- آدمیت، دکتر فریدون، امیرکبیر و ایران، تهران کتابفروشی امیرکبیر، چاپ چهارم ۱۳۵۴
- ۳- آقاریب، ابوالحسن، و عبدالله، عباسی، فهرست مقالات حقوقی، دوره دوم، تهران سازمان انتشارات کیهان، ۱۳۷۱.
- ۴- ارفع‌نیا، دکتر مهشید، حقوق بین الملل خصوصی، جلد اول، تهران ۱۳۶۹ - آگاه.
- ۵- افشار، ایرج، فهرست مقالات حقوقی، دوره اول دانشگاه تهران ۱۳۴۷.
- ۶- افشار، میرزامصطفی (بهاءالملک)، سفرنامه خسرومیرزا به پترزبورگ، تهران از انتشارات کتابخانه مستوفی ۱۳۴۹.

- ۷- امین، سیدحسن، تاریخ حقوق ایران، از انتشارات دایرةالمعارف، ایران‌شناسی تهران، ۱۳۸۲.
- ۸- بقایی کرمانی، دکتر مظفر، خاطرات مصاحبه آقای حبیب لاجوردی، نشر علم ۱۳۸۲، تهران.
- ۹- بنگاه ترجمه و نشر کتاب، فهرست کتابهای چاپی فارسی، براساس فهرست خانبابامشار و فهارس انجمن کتاب، ۳ جلد، تهران ۱۳۵۲.
- ۱۰- بنی آدم، حسین، کتابشناسی موضوعی ایران، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ۱۳۵۲.
- ۱۱- جعفری لنگرودی، دکتر محمدجعفر، تاریخ حقوق ایران، بدون تاریخ، تهران معرفت.
- ۱۲- جعفری لنگرودی، دکتر محمدجعفر، تو مینولوژی حقوق، تهران، بدون تاریخ، مؤلف چاپ دوم.
- ۱۳- جعفری لنگرودی، دکتر محمدجعفر، فرهنگ حقوقی، تهران، معرفت، بدون تاریخ.
- ۱۴- خطیبی، دکتر حسین، رنج رایگان، خاطرات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی نشر توکل، تهران ۱۳۸۲.
- ۱۵- خلخالی، حاج شیخ صادق، ایام انزوا، خاطرات آیت‌الله خلخالی، اولین حاکم شرع دادگاه‌های انقلاب، جلد اول و دوم، نشر سایه تهران، چاپ ششم، تابستان ۱۳۸۱.
- ۱۶- خمینی، امام روح‌الله، صحیفه نور، جلد اول، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، بهمن ۱۳۶۱.
- ۱۷- خمینی، روح‌اله (امام) رهبر کبیر انقلاب، صحیفه نور، جلد اول، چاپ وزارت ارشاد، بهمن ۱۳۶۱.

- ۱۸ - دانشجویان مسلمان پیرو خط امام، مستشاران نظامی آمریکا در ایران (۱)، اسناد لانه جاسوسی، جلد ۷۰ تهران مرکز نشر اسناد لانه جاسوسی، پائیز ۶۹.
- ۱۹ - دانشجویان مسلمان پیرو خط امام، مستشاران نظامی آمریکا در ایران (۲)، اسناد لانه جاسوسی، جلد ۷۱ تهران مرکز نشر اسناد لانه جاسوسی، پائیز ۶۹.
- ۲۰ - دانشجویان مسلمان پیرو خط امام، مستشاران نظامی آمریکا در ایران (۳)، اسناد لانه جاسوسی، جلد ۷۲ بهار ۷۰.
- ۲۱ - دهخدا، علی‌اکبر، لغت‌نامه، حرف کاف - کاخ هشت بهشت، تهران از انتشارات مجلس شورای ملی، ۱۳۳۶ شمسی.
- ۲۲ - روزنامه رسمی، مجموعه قوانین ایران، سال ۱۳۵۸ تهران روزنامه رسمی ۱۳۵۹.
- ۲۳ - زرگر، دکتر علی‌اصغر، تاریخ روابط سیاسی ایران و انگلیس در دوره رضاشاه، ترجمه کاوه بیات، تهران انتشارات پروین و معین، ۱۳۷۲.
- ۲۴ - سپهوند، دکتر امیرخان، صلاحیت مراجع قضایی در امور کیفری در حقوق ایران، تهران، پایان‌نامه تحصیلی دکترای حقوق جزاء سال تحصیلی ۷۱ - ۷۲.
- ۲۵ - سلجوقی، دکتر محمود، حقوق بین‌الملل خصوصی، جلد اول تهران ۱۳۷۰.
- ۲۶ - شهیدی، سرهنگ یحیی، بررسی چند واقعه تاریخی، ناشر مؤلف چاپ ۱۳۸۱.
- ۲۷ - شوستر، مورگان آمریکایی: اختناق ایران، چاپ شیراز ۱۳۱۰ قمری، بمبئی.
- ۲۸ - صالح، علی‌پاشا، سرگذشت قانون مباحثی از تاریخ حقوق، چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۸۳.
- ۲۹ - ع، محمد و صدیقی م: افول یک مبارز، نقدی بر وصیت‌نامه سیاسی مواضع و خط مشی دکتر مظفر بقایی کرمانی بدون ناشر سال ۱۳۶۵ تهران.
- ۳۰ - عاقلی، باقر، داور و عدلیه، تهران انتشارات علمی، بهار ۱۳۶۹.

- ۳۱- عاقلی، باقر، روزشمار تاریخ ایران، چاپ پنجم، ج دوم، نشر گفتار تهران ۱۳۷۹.
- ۳۲- عالمی، زهرا، فهرست تحلیلی مقالات حقوقی، تهران انتشارات دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۷۰.
- ۳۳- عالی خانی، علی نقی، خاطرات، نشر آبی، تهران ۱۳۸۱.
- ۳۴- عامری، دکتر جواد، حقوق بین الملل خصوصی، تهران انتشارات آگاه ۱۳۶۳.
- ۳۵- عراقی، حاج مهدی (شهید)، ناگفته‌ها پاریس ۱۹۷۸ - ۱۳۵۷ - مؤسسه خدمات فرهنگی رسا تهران ۱۳۷۰.
- ۳۶- علومی، دکتر رضا، حکومت قانون، تهران، انتشارات مرکز تحقیقات ۱۳۵۵.
- ۳۷- علی بابائی، غلامرضا آقایی، دکتر بهمن، فرهنگ علوم سیاسی، جلد دو نشر ویس تهران ۱۳۶۶
- ۳۸- فخرایی، ابراهیم، گیلان در جنبش مشروطه، چاپ دوم، ۱۳۵۲.
- ۳۹- ماهنامه ارتش شاهنشاهی، شماره مخصوص، بهمن، اسفند ۲۵۳۶ (۱۳۵۶) مقاله الغای کاپیتولاسیون.
- ۴۰- مدنی، دکتر سیدجلال‌الدین، تاریخ سیاسی معاصر ایران، جلد اول، تهران دفتر انتشارات اسلامی ۶۶.
- ۴۱- مدنی، دکتر سیدجلال‌الدین، تاریخ سیاسی معاصر ایران، جلد دوم، تهران دفتر انتشارات اسلامی ۶۶.
- ۴۲- مدنی، دکتر سیدجلال‌الدین، حقوق بین الملل خصوصی، تهران، گنج دانش ۱۳۶۹.
- ۴۳- مصاحب، دکتر غلامحسین، (زیرنظر) دائرةالمعارف فارسی، جلد دوم بخش اول ش - ل، تهران شرکت سهامی کتابهای جیبی ۱۳۵۶.

- ۴۴ - مصدق، دکتر محمد، کاپیتولاسیون و ایران، تهران ۱۳۳۲ قمری.
- ۴۵ - معظمی، دکتر عبدالله، حقوق بین الملل خصوصی، تهران، چاپخانه نقش جهان ۱۳۳۲ شمسی.
- ۴۶ - مقدم فر، حمید، کتابشناسی حقوق، تبریز انتشارات نیاز ۱۳۷۲.
- ۴۷ - مهر، دکتر بوذرجمهر، مصاحبه با مرتضی رسولی، فصلنامه تخصصی، تاریخ معاصر ایران، شماره ۲۸، زمستان ۱۳۸۲.
- ۴۸ - میرفندرسکی، دیپلماسی و سیاست خارجی ایران از سوم شهریور ۱۳۲۰ تا ۲۲ بهمن ۱۳۵۷، گفت و گو با احمد احرار نشر علم ۱۳۸۲ تهران
- ۴۹ - ورجاوند، دکتر پرویز، تاریخ و فرهنگ قزوین، جلد ۳، چاپ نی، ۱۳۷۷.
- ۵۰ - نصیری، دکتر محمد، حقوق بین الملل خصوصی، تهران بدون تاریخ و ناشر.
- ۵۱ - نفیسی، سعید، تاریخ اجتماعی و سیاسی در ایران در دوره معاصر، دو جلد آبان ۴۴ - اسفند ۴۴ تهران، انتشارات بنیاد.
- ۵۲ - نیکیتین، بازیل، ایرانی که من شناختم، ترجمه فرهوشی و ترجمه همایون سابق، چاپ کتابفروشی معرفت، دی ۱۳۲۹.
- ۵۳ - وزارت امور خارجه، دفتر مطالعات سیاسی، اسنادی از روابط ایران با منطقه قفقاز، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه ۱۳۷۲.
- ۵۴ - هاشمی رفسنجانی، علی اکبر، دوران مبارزه، چاپ جلد اول، نشر معارف انقلاب، تهران ۱۳۷۶.
- ۵۵ - هوشنگ مهدوی عبدالرضا، تاریخ روابط خارجی ایران، تهران انتشارات امیرکبیر، اسفند ۱۳۴۹
- ۵۵ - یاد، فصلنامه، شماره ۲۸ سال هفتم، از انتشارات بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، پائیز ۱۳۷۱.

۵۶- یاد، فصلنامه، شماره ۲۹ - ۳۰ سال هشتم، از انتشارات بنیاد تاریخ انقلاب اسلامی، زمستان ۷۱، بهار ۷۲.

۵۷- یونسکو، کمیسیون ملی در ایران، ایرانشهر، جلد اول، تهران کمیسیون ملی یونسکو در ایران ۱۳۴۲

ب - به زبان انگلیسی

1 - *ENCYCLOPEDIA INTERNATIONAL VOL.4 GROLLER, New york 1972*

2 - *ENCYCLOPEDIA BRITANICA VOL.9
ENCYCLOPEDIA , BRITANICA, INC 1969.*

3 - *THE ENCYCLOPEDIA AMERICANA Vol.5
By AMERICANA CORPORATION.
New york 1969.*

